

KAPITEL 8: YA'AKOV SILBERBERG

”En dag i krematoriet føltes som et år”

Hvis det skulle være nødvendigt at bevise, at tyskerne end ikke i indbegrebet af helvede på jord, krematoriet i Birkenau, formåede at knuse, end-sige knægte den jødiske psyke, behøver man blot at se på Ya'akov (Yankl) Silberbergs ansigt, og især på hans smil – et troskyldigt smil, så rent som hos et nyfødt barn. Som far til to børn og bedstefar til fire holder han stadig fast ved den uskyld, der kendetegnede hans barndom i den polske by Zakroczym. Ikke desto mindre forandrede hans arbejde i Sonderkommandoet noget inden i ham: Han mistede sin gudstro. Ya'akov Silberberg, der oprindeligt var *yeshiva*-elev [dvs. elev på en skole, hvor der undervises i hellige skrifter, primært Talmud] og ud af en slægt af *kohanim* – jødiske yppersteprester – har nu opgivet sin tro og den ultraortodokse livsform, han oplevede i sit barndomshjem.

Hans afstandtagen fra troen – ”men ikke fra religionen”, som han understreger – er hans måde at anklage universets skaber på. Men det er kun én af de kriser, Ya'akov har måttet gennemleve. Han er ud af en meget stor familie, hvoraf kun få overlevede Holocaust. Siden han blev befriet fra Auschwitz, og især efter at han flyttede til Israel, har hans liv været en uafbrudt kamp for at ryste Holocausts rædsler af sig og mindske deres virkninger.

Fra de allerførste dage i Sonderkommandoet følte han sig dybt rystet i spirituel og religiøs forstand og forsøgte at gøre det umulige – at foretage en ”åndelig flugt” fra Sonderkommandoet. Først kontaktede han en *dayan* (en rabbinisk dommer) fra Makow, Lejb Langfus, der arbejdede sammen med ham i Sonderkommandoet, og som afsøgte de jødiske skrifter for citater, der måske kunne bringe trøst til en dybt troende jøde, hvis verden var brudt sammen for øjnene af ham.

Tynget af alvorlige moralske skrupler forsøgte Ya'akov, der dengang var en ung mand, så vidt muligt at unddrage sig sine Sonderkommandopligter.

De dystre minder fra Holocaust er mærkbare i Iowa og Ya'akov Silberbergs beskedne lejlighed i Holon, hvor de på hver sin måde forsøger at overvinde mareridtet fra Auschwitz.

Iowa, født i Lodz, var også i Auschwitz. De kvaler og lidelser, hun måtte udholde i ghettoen og kz-lejren, fortsætter i dag. Parret har søgt at forskåne deres børn for disse triste minder, hvilket i høj grad er lykkedes dem. Deres to børn, Yitzhak (Icho) og Ruhaleh, er en kilde til urokkelig støtte for deres forældre, der med rette er stolte af dem. De er en lykkelig familie, som det ikke lykkedes Nazityskland at tilintetgøre.

Ya'akov har formået at udholde alle trængsler og søger efter bedste evne at bevare sin styrke. Lykken har ikke tilsmilet ham siden befrielsen. Han har oplevet en uendelig række af sygdomme og strabadser – sine egne, sin kones, sine børns – men han er forblevet stærk, munter og godhjertet. "Jeg kan ikke hade nogen," hvisker han mig i øret i forbindelse med omtalen af en anden Sonderkommando-fange, der kunne leve op til den moralske standard, som Ya'akov dengang gjorde sit yderste for at opretholde. Da jeg forsøger at få ham til til at fordømme mandens adfærd i Birkenaus krematorier, forsvarer Ya'akov sig ved at udbryde: "Jeg skal ikke opkaste mig til dommer over nogen."

Ved vore mange møder gentog Ya'akov flere gange en uforglemmelig sætning, der udtrykker de følelser, der havde hobet sig op i ham i kølvandet på Holocaust: "Om så alle træer i verden blev til penne, og alle have blev til floder af blæk, kunne man ikke nedskrive eller fuldt ud dokumentere, hvad der skete under Holocaust." Hvem kan sige det med større overbevisning end Ya'akov?

Alligevel, til trods for alt det, han har gennemgået, føler han ingen bitterhed, beklager sig ikke, anklager ingen og giver ikke udtryk for vrede. Han er i fred med sig selv, sin familie og dem omkring ham. Hans sindsro er åbenlys. Ya'akov, der blev født i 1918 og nu i firsårsalderen beskriver sig selv som en "simpel jøde", kom til Birkenau og forlod lejren igen som det samme menneske, han altid havde været: en helgen.

Hvad kan De huske fra Deres barndom og tidligste ungdom?

Jeg blev født i Zakroczym,¹ ikke langt fra Warszawa, den 17. januar 1918. Min familie var ultraortodokse jøder. Vi var *kohanim*. Min farfar var en hasidisk Gerrer, der nu og da besøgte Gerrer Rebbe for at tale med ham. Min farfar var kornhandler, og min morfar ejede et bageri. Min far var *yeshiva*-elev og brugte al sin tid på at studere. Han gik i synagogen om morgenen og fordybede sig i studier til langt ud på natten. Da han havde gjort det i mange år, rådede min bedstefar – han var meget gammel på det tidspunkt – ham til at lære et håndværk, så han kunne forsørge sin familie. Han foreslog, at min far skulle gøre det samme, som han selv havde gjort,

og blive bager.

Hvor mange børn var I?

Jeg var den ældste. Jeg havde en bror, Yechezkel, der var omkring 15 år, og to søstre, Chaya-Chayke, omkring 17 år og Bayla-Bella, der var ca. 10 år.² Chaya overlevede Auschwitz og døde for få år siden. Bayla-Bella blev myrdet i Auschwitz sammen med min bror, mor og bedstemor.

Jeg gik i en *heder* (en religiøs børnehave for drenge) og kom i synagogen hver dag. Jeg var meget religiøs – *haredi*, som det hedder i dag. Vi overholdt de religiøse forskrifter derhjemme og fejrede alle de religiøse helligdage.

Hvilket sprog talte De hjemme?

For det meste jiddisch og lidt hebræisk.

Hvad husker De om det sted, De boede?

Vi boede i ét værelse.

Boede hele familien i ét rum?

Ja, og senere flyttede min bedstemor også ind. Der var ikke rindende vand. Vi pumpede vand op fra en brønd, fyldte baljerne og bar dem hjem. Vi delte et udendørs toilet med naboerne.

Accepterede Deres familie den zionistiske idé?

Min far ville gerne tage på *aliya* [flytte til Eretz Israel] ... Han var aktiv i *Mizrachi*-bevægelsen [religiøs zionistisk bevægelse] og donerede penge til Den Jødiske Nationalfond. Der var fremtrædende zionistiske aktivister i vores område.

Og De selv?

Jeg var interesseret. En gang tog jeg til Warszawa med en ven for at høre [den fremtrædende zionist] Zeev Jabotinsky. En anden gang tog jeg til en *Mizrachi*-"kibbutzen" [kollektivt øvelses-landbrug], fordi jeg havde hørt, at de snart ville modtage "certifikater" [indrejsevisa til Palæstina] fra Mandat-myndighederne. Men da det kom til stykket, lykkedes det mig ikke at få et.

Hvilke offentlige institutioner var der i jeres by?

Der var en *mikve* [rituelt bad], et bibliotek, et auditorium og en hel masse ungdomsorganisationer, fra Ha-shomer ha-tsa'ir til Bund og Betar.

Hvad med religiøse institutioner?

Vi havde en synagoge, hvor der også var en *heder*, en *Talmud Tora*, en *beit*

midrash [religiøs skole] og flere mindre synagoger til Hasidim. Vores rabbiner, som jeg husker meget godt, var rabbi Srebrenik,³ en imponerende mand, der kendte Toraen ud og ind. Selv i dag mindes jeg hans ugentlige Tora-læsninger.

Læste folk omkring Dem aviser?

De læste *Haynt*⁴ og *Moment*.⁵

Hvad kan De huske fra besættelsens første dage?

Jeg var ikke i Zakroczym på den tid. Da min far havde lært mig bagerhåndværket, flyttede jeg med min onkel til Sochaczew.⁽⁶⁾ Han havde et bageri, og jeg arbejdede for ham, indtil krigen brød ud. Jeg ville arbejde og tjene penge.

Da tyskerne rykkede ind i Sochaczew, tog de mig med til Tyskland, til et sted i nærheden af byen Gubin, hvor jeg opholdt mig i en teltlejr et halvt års tid. Det var vinter. Vi arbejdede ikke, lavede ingenting. Vi fik de brødrationer, tyskerne gav os. De fleste mennesker i lejren var jøder.

Derefter flyttede de os til Warszawas ghetto. Vi boede på Gesia-gaden. Det var sidst i 1941 eller i begyndelsen af 1942. Jeg forsøgte at flygte og krydse grænsen mellem *das Reich* og Generalguvernementet (den del af Polen, som tyskerne administrerede, men som ikke var en del af *das Reich*). Jeg blev pågrebet og anbragt i en arbejdslejr i nærheden af Grajewo i et halvt år.

Da jeg blev sluppet ud af lejren, rejste jeg til Płonsk.⁷ Her havde jeg nogle slægtninge, og den pige, jeg senere skulle blive gift med, Luba Pszozowski, boede der også. Jeg mødte hende, da jeg kom til Płonsk for at arbejde for min onkel. Hun var cirka 20 år gammel og gik i Beth Jacob-synagogen.

Jøderne i Płonsk var allerede blevet anbragt i en ghetto. Min familie var der også. Min far levede ikke længere. En dag kom tyskerne og hentede ham, og han vendte aldrig tilbage. I ghettoen arbejdede jeg på et bageri, der forsynede ghettoen med brød. Tyskerne gav os mel. Min kone blev gravid, mens vi var i ghettoen.

Płonsk-ghettoen var et forfærdeligt sted. Der var alvorlig mangel på alt, og tyskerne mishandlede os. Der gik historier om et sted, der hed Treblinka, og om, hvad de gjorde ved jøderne dér, men jøderne i ghettoen ville ikke tro på det.⁸

Takket været mit arbejde i bageriet kunne jeg blive i Płonsk, lige indtil ghettoen blev opløst.

Da min kone blev gravid, ville hun have en abort på grund af situationen, men jeg talte hende fra det. Vi håbede, at krigen snart ville være forbi. Min onkel på min mødre side, Natan (Nossan) Mejr Bierznianka, der

havde præsenteret mig for min kone, blandede sig også i sagen.

Hun var med andre ord gravid, da hun kom til Auschwitz?

Ja, hun var et par måneder henne. Hendes mor og hendes to brødre var med os på transporten, og de blev alle myrdet.

Jeg så hende ikke i Auschwitz, men jeg mødte en kvindelig bekendt, der overlevede, og som havde været sammen med hende. Hun bor i Israel i dag. Hun fortalte mig, hvad der var sket med hende, og hvor hun havde arbejdet, før de førte hende bort. Hun blev overført fra Auschwitz til en anden lejr. Da hun stod på rampen, kunne de ikke se, at hun var gravid.

Forbandt De navnet Auschwitz med noget, før De kom til lejren?

Nej, intet.

Fik De på forhånd noget at vide om transporten?

Ja. Der var afgået mange transporter før vores, og vi vidste, at vores tur ville komme. En dag fjernede de os fra vores hjem uden at give os tid til at pakke noget som helst. Vi tog de mest nødvendige ting og fulgte med.

Hvem delte De vogn med under transporten til Auschwitz?

Jeg kom til Auschwitz sammen med min mor, min kone og hendes familie, min bror og mine to søstre. Det var på en af de sidste transporter fra Plonsk, i vinteren 1942.⁹ Jeg tror, det var i almindelige togvogne. Jeg kan huske, at min mor, fred være med hende, tog sit strikketøj med på rejsen og sad og strikkede i vognen. Ramek, formanden for *Judenrat*, var også med på vores transport.¹⁰ Han var en godt menneske. Han gjorde alt for at holde os samlet, indtil vi nåede frem.

På hvilken dato ankom I?

I slutningen af 1942.

Hvad kan De ellers huske fra Deres ankomst til Auschwitz?

Det var om aftenen, man kunne ikke se ret meget. Vi forstod ikke, hvad der foregik, eller hvor vi var. Der var skarpe projektører flere steder, og vi så mange tyskere med hunde og fanger i stribet tøj. Det viste sig bagefter, at det var jøder fra "Kanada"-kommandoet. De talte knap nok med os. Sagde stort set ingenting.

Prøvede I ikke spørge dem, hvor I var?

Vi spurgte, men de var tavse. De svarede ikke. Lidt efter kom der en tysker og tog fat på *selektionen* – venstre, højre.

Min bror på 15 år, Yechezkel, var sammen med mig. Han var lyshåret og

lignede bestemt ikke en jøde. Han forsøgte at snige sig over i min række, men tyskerne stoppede ham. Det var sidste gang, jeg så ham.

Hvordan vidste De og Deres bror, hvilken række der var sikker?

Fordi de unge, sunde mennsker stod i min række og de ældre og børnene i den anden. Derfor gættede vi, hvad der foregik.

Hvad skete der efter selektionen?

Vi blev ført hen til en barak, hvor vi fik vores nye "navn" – nummeret på vores arm. Jeg fik nummer 84129 og tog hul på mit nye liv i Auschwitz-lejren.

Kan De huske det øjeblik, da De fik tatoveret nummeret?

Ja. Det gjorde ikke særlig ondt. De brugte nåle. Det var nogle gamle fanger fra Tjekkoslovakiet eller Frankrig, der stod for det. Så blev vi ført over til et baderum. De tog alt det tøj, vi havde haft på ved ankomsten, og gav os noget fangetøj. Klokkerne tre om morgenen blev vi stillet op til appel.¹¹ Det var meget koldt, og nogle af de andre kunne næsten ikke klare det. Næste morgen fik vi en kvart skive brød til "morgenmad" og gik så på arbejde.

Først skulle jeg arbejde i en enhed, der var opkaldt efter lederen, Schilfenmeier.¹² Vi anlagde fiskedamme og skulle arbejde i vandet om vinteren. Betingelserne var forfærdelige. Vi arbejdede hele dagen og vendte tilbage om aftenen. Hver dag, når vi vendte tilbage, var hver femte af os bukket under. Fire mand bar på et lig, der skulle begraves ...

Hvordan slap De væk fra denne grufulde arbejdsenhed?

Efter et stykke tid begyndte jeg at forstå lejrreglerne og fandt ud af, at man kunne skifte enhed næsten hver eneste dag. Det var det, jeg gjorde. Om morgenen meldte jeg mig til en anden enhed og mødte en jøde, der fik ondt af mig og lod mig komme med. Det var i et *Baukommando* [byggekommmando]. Der arbejdede jeg et stykke tid. Det var ikke så hårdt.

Min næste flytning var til det såkaldte *Bekleidungskammer*,¹³ tøjmagasinet. Der havde jeg det godt. Kapoen¹⁴ kunne godt lide mig og udnævnte mig til *Kalifaktor*, chefkok, og jeg lavede mad til både kapoen og SS.

Jeg blev i tøjmagasinet, indtil jeg blev udtaget til Sonderkommandoet. Vi holdt til i blok 5 i mændenes lejr i Birkenau og blev betragtet som en elite.

Somme tider flygtede jøder fra lejren. Nogle af dem blev fanget, ført tilbage til lejren og dømt til hængning. Hængningerne fandt som regel sted om søndagen, før eller efter frokost, og vi skulle alle sammen stå og se på, mens det skete. En af dem, der forsøgte at flygte, var Leon Shumer fra Krakow, den mest modige af dem, der blev fanget. Før han blev hængt, sagde

han på polsk: "Måtte de overlevende må tage hævn over tyskerne." Andre polakker blev hængt sammen med ham, men ingen af dem sagde et ord.

Hvornår fandt De ud af, at folk blev myrdet i Auschwitz?

To kvindelige fanger, der havde været i lejren i lang tid, og som jeg mødte, efter vi var blevet ført til "Saunaen"¹⁵ – det var ret tidligt – fortalte mig: "Om lidt vil du se røg komme op af skorstenen. De mennesker, der kom hertil sammen med dig, vil stige til himmels om et øjeblik, og de vil stige op gennem skorstenen."

Forstod De, hvad det betød?

Da jeg hørte, hvad de sagde, begyndte jeg at få en idé om det.

Hvornår blev De overført til Sonderkommandoet?

Da Ungarn-transporterne begyndte. På et tidspunkt begyndte den polske *Lagerälteste*¹⁶ og den jødiske kapo fra tøjmagasinet at skændes. *Lagerälteste* ville have noget, som vores kapo ikke ville give ham. Det var kun jøder, der arbejdede i tøjmagasinet. Vi havde to kapoer, der ikke kom godt ud af det med hinanden. I forbindelse med skænderiet blev vi alle sammen flyttet fra tøjmagasinet til Sonderkommandoet. Fordi betingelserne i tøjmagasinet havde været gode, var vi mere velnærede, stærkere og bedre klædt end resten af fangerne. Mens jeg var i tøjmagasinet, var jeg blevet aktivt medlem af modstandsbevægelsen.

Hvem fik Dem med? Hvordan kom kontakten i stand?

Det skete sådan her: En jøde fra Radom, der hed Leibl, nr. 32000, sagde til mig, at han havde brug for mig, og at jeg skulle komme over til hans blok. Da jeg meldte mig hos Leibl, fortalte han mig, hvad der foregik. Han sagde, at jeg arbejdede med folks ejendele, at mine kammerater og jeg af og til fandt mange værdifulde ting, og at han havde brug for sølv. Jeg spurgte ham, hvad han skulle bruge det til, og han svarede, at de ville etablere en undergrundsbevægelse, at de allerede havde mange venner, og at de havde brug for min hjælp.

Hvilke modstandsfolk var De ellers i kontakt med i lejren ud over Leibl?

De hemmelige aktiviteter blev ledet af en russer, en russisk løjtnant ved navn Pilatov. Jeg gav ham noget af det guld og sølv, jeg havde fundet. På den måde kom jeg i kontakt med ham. Hver gang jeg kom til deres møder, fortalte de mig altid om deres planer. De begyndte at fremstille hjemmelavede bomber og forskellige andre ting. Der var mange jøder og russere blandt os. Jeg kan ikke huske, hvor mange jøder der var i gruppen. Jeg

blev gode venner med mange af dem. Der var jøder fra transporterne fra Ciechanow, nogle fra Radom og nogle få fra Frankrig. En af dem hed Jules. Han var leder af den franske gruppe. Han arbejdede også i tøjmagasinet. De havde forbindelse til folk uden for lejren.

Jeg kan huske, at de altid fortalte dem, at de skulle vente, afvente det rette øjeblik for oprøret og opstanden. I mellemtiden hjalp de fanger, som skulle flygte fra lejren. Sådan var det på den tid ... Det var før, jeg begyndte i Sonderkommandoet.

De fortalte for lidt siden, at der skete noget i arbejdsenheden, der fik tyskerne til at overflytte Dem til Sonderkommandoet?

Det er rigtigt. På den tid kom der mange transporter fra Ungarn. Det var meget store transporter, og arbejdsbyrden voksede og voksede. Der var ikke folk nok til at klare arbejdet på rampen og i krematorierne. Men der var også en anden grund. *Lagerälteste* var vred på vores kapo fra tøjmagasinet og besluttede derfor at flytte os. En aften dekretede *Blocksperre*¹⁷ og førte os væk. Fordi vi var stærkere end de andre fanger, skulle alle fra tøjmagasinet nu arbejde i Sonderkommandoet.

Hvad skete der, da De begyndte i Sonderkommandoet? Jeg tænker på de første øjeblikke, de første timer.

Hvad skal jeg sige? Det var forfærdeligt. Da jeg kom ind den første nat og så ligene ... og de brændende ovne ... Jeg gik derind og så straks denne scene: Det store, lange rum, hvor folk skulle klæde sig nøgne, var fyldt med lig, stablet helt op til loftet. De lignede ikke længere mennesker, de var opsvulmede og helt sorte. Børn, kvinder, piger ... der var ikke noget menneskeligt ved dem mere. Ligene fik lov at hobe sig op, fordi ovnene ikke kunne følge med. Jeg spurgte mig selv: "Hvor er jeg? ..." Selv om vi vidste, hvad der foregik derinde, så ... alle de lig, og jeg, der aldrig havde haft nogen idé om, hvordan et dødt menneske så ud ... Jeg kunne ikke fatte, at den slags kunne ske.

Så løb jeg ind i min gamle ven Shlomo Kirszenbaum, der arbejdede som kapo der. Han kom fra Makow, vi havde engang mødt hinanden og var blevet nære venner. Vi var meget nære venner.

Han så mig og spurgte: "Hvad laver du her?" Jeg sagde: "Jeg kom herind ved et tilfælde, og nu ved jeg, hvad det hele er for noget. Men i morgen tidlig er jeg her ikke mere! Jeg vil ikke leve mere ... i morgen tidlig vil jeg gå i hegnet ... gribe fat om ståltråden ... Jeg vil ikke arbejde her."

Ønskede De at begå selvmord?

Ja, det gjorde jeg.

Kirszenbaum sagde: "Den første nat er rigtig hård, men man vænner

sig til det.”

Jeg svarede: ”Hvordan kan man vænne sig til det? Jeg er jo kun et menneske!” Jeg havde også hørt, at folk fra Sonderkommandoet ikke levede længe.

Så førte han mig ind i sit værelse – han var jo trods alt kapo – og gav mig noget stærkt at drikke, noget whisky eller alkohol, en dram og så en til. ”Da jeg kom her første gang, havde jeg det ligesom dig,” sagde han, ”men nu har jeg vænnet mig til det. Jeg arbejder stadigvæk. Jeg tror, at du også er en af dem, der kan vænne sig til det og arbejde med det.”

Oven på de våde varer sov jeg resten af natten. Da jeg vågnede, begyndte jeg at tænke på en helt anden måde: Jeg må gøre alt, hvad jeg kan for at holde mig i live, så jeg kan fortælle andre mennesker om mine oplevelser.

Hvorfor tænkte De pludselig sådan?

Det er svært at forklare. Sådan er livet. Mennesket er stærkt; livskraften er større end trangen til selvmord. Selvmord er en dårlig løsning.

Først og fremmest ville jeg se tyskerne få deres velfortjente straf. Fra det øjeblik gjorde jeg alt for at bære det, leve og gøre mit arbejde dér. Jeg ville ganske enkelt leve.

Næste dag gik jeg på arbejde med Shlomo Kirszenbaum. Han sagde: ”Du skal være sammen med mig nu. Så bliver det lettere for dig, indtil du vænner dig til det ...”

I hvilket krematorium arbejdede De?

I Krematorium III.¹⁸

Kunne De virkelig begynde at arbejde i krematoriet uden problemer?

Jeg var selv problemet. Jeg var forvirret, anede ikke, hvad jeg skulle gøre, eller hvordan jeg skulle opføre mig. Personligt havde jeg et meget stort problem, for jeg var ud af en *kohanim*-slægt, og dengang var jeg stadig meget religiøs! Jeg er en *kohen*, og ifølge den jødiske religion må en *kohen* ikke komme i nærheden af en grav. Han skal holde sig væk fra de døde, så han ikke bliver [rituelt] uren. Og dengang var jeg stadig en from jøde!

Shlomo Kirshenbaum fortalte mig, at ”*dayanen* [en rabbinisk dommer] fra Makow”¹⁹ arbejdede i et af de store krematorier, I eller II, og at jeg burde tale med ham.

Jeg gik til *dayanen* og spurgte ham til råds. Der var noget, der hed et *hevra kadisha* [begravelsesselskab], og de jøder, der tilhørte sådan et selskab, gjorde deres arbejde til ære for Gud. Men vi var ikke kommet til Auschwitz for at gøre forretninger, og jeg kunne ikke have noget som helst med den slags at gøre, fordi jeg var en *kohen*. Jeg var oprevet. Det arbejde, jeg skulle udføre, stod i skærende kontrast til alt, hvad jeg havde troet på

siden min barndom.

De følte altså, at det var vigtigt at få et svar fra en rabbinisk autoritet?

Ja. Jeg stillede ham en masse andre spørgsmål om det samme emne.

Kendte De ham i forvejen? Var han berømt?

Ja.

Hvad sagde han til Dem?

Han sagde: "Vær ikke bange. Vi er her for at udføre Guds mission. Gud ønsker det sådan, og vi må gøre det, fordi det er et *mitzwa* [religiøst påbud]. Det er Skaberens vilje. Det står ikke i vores magt at ændre Hans vilje, ligesom vi ikke kan kontrollere Hans beslutninger." Han sagde også, at vi efter hans mening efterkom et *mitzwa*, fordi jøderne på den måde fik en slags begravelse ...

Var De tilfreds med hans forklaring?

Det må jeg have været. Et menneske har det med at fæste lid til dem, der er større det selv, til autoriteter, der forstår, og som kan skelne mellem godt og ondt.

Hvad spurgte De ellers rabbineren om?

Jeg spurgte: "Hvad med alle de små børn, der bliver myrdet her, hvad har de gjort? De ved ingenting! ... De har kanp nok draget ånde i denne verden!"

Rabbineren svarede: "Børnene har også syndet. Små børn, selv de nyfødte, er smittet via modermælken. De har arvet deres mors synder."

Sagde rabbineren, *dayanen*, virkelig det? At små børn, som knap nok havde levet, var mærket af synd og derfor dømt til at dø, til at blive myrdet?

Ja. Det ledte mig frem til den beslutning, jeg måtte træffe: at leve, at være i fred med mig selv og tale med de andre overlevende og fortælle dem, hvor meget lidelse en person skal kunne udholde for at gøre sig værdig til livet.

Da De gik fra rabbineren, havde De så accepteret hans fremstilling?

Jeg var stadig troende dengang! Jeg ønskede at leve. Jeg ønskede kun at leve.

Hvor foregik denne samtale?

I krematoriet.

Fik De lejlighed til at tale med rabbineren igen?

Nej. Vi talte kun den ene gang.

Hvorfor?

Folk ønskede at passe sig selv ...

Jeg kan fornemme, at der er noget, De gerne vi tilføje.

Jeg fandt det nødvendigt at leve videre og gøre min pligt, men jeg var altid den sidste til at udføre mit arbejde i Sonderkommandoet. Det vigtigste var ikke at være den første.

Hvad mener De?

Jeg prøvede at undgå opgaver, der kunne skade mig psykologisk.

Hvordan kunne De det? Kunne De vælge, om De ville løse en opgave eller ej?

Min ven Shlomo kunne gøre meget for mig. Han delte opgaver ud. Han bestemte, hvem der skulle arbejde ved ovnene. Han valgte stærke mænd. Det var det hårdeste arbejde, og jeg var en simpel mand, som de sagde. Han satte mig til at slæbe ligene ud af gaskammeret eller af de rum, hvor de døde blev opbevaret, blev smidt hen, indtil de skulle brændes.

Bad De ham selv om lettere arbejdsopgaver, eller forstod han, at De ...

Han havde allerede regnet ud, hvordan jeg havde det psykisk, og hvad jeg kunne klare ... Man vænner sig hurtigt til den slags. Det er næsten ikke til at fatte, men ...

De skulle altså fjerne lig fra gaskammeret. Havde De også andre opgaver?

Engang klippede jeg hår, og jeg trak også guldtænder ud. Og jeg så efter fingerringe.

Kan De, så detaljeret som muligt, beskrive, hvordan ligene blev fjernet fra gaskammeret? Hvordan så de ud?

Når de åbnede dørene, så vi en sammenfiltret masse af mennesker, der var blevet kvalt. Små børn i bunden, voksne ovenpå og fede mennesker midtmellem. Alle ville være øverst for at kunne trække vejret. Det var forfærdeligt. Folk var opsvulmede, helt sorte og viklet ind i hinanden på grund af den måde, de var blevet kvalt på. Det var svært at trække dem fra hinanden igen, så vi kunne slæbe dem hen til ovnene.

Hvordan trak De ligene fra hinanden?

Det var ikke nemt. I begyndelsen var det meget anstrengende men efterhånden fik jeg taget på det.

Hvor lang tid måtte I vente, før døren blev åbnet?

Omkring et kvarter. Så åbnede de vinduerne og luftede ud. Men der var en dårlig lugt derinde, og nogle gange måtte vi have gasmasker på, mens vi arbejdede.

Hvordan fjernede I ligene?

Med et bælte. Vi bandt det rundt om benene og hev dem ud i benene eller armene. En død føler jo ingenting.

Var ligene kolde eller varme, når I trak dem ud?

Varme. De var blå, sorte og opsvulmede. Det var et grufuldt, et forfærdeligt syn, der mødte mig i gaskammeret. Folk var viklet ind i hinanden, de var svære at skille ad, de var én stor masse. Vi skilte ligene ad. De mennesker, der var derinde, i gaskammeret – det var gyseligt. De havde heller ikke ansigter længere. De var blevet til en bunke lig, var ikke længere mennesker. Vi skulle flytte disse lig fra gaskammeret til det rum, hvor ligene blev opbevaret. Her blev de sorteret. Kvinder i én bunke, mænd i en anden og børn i en tredje. De klippede kvindernes hår af og fjernede ringene fra deres fingre. "Tandlægerne" trak deres guldtænder ud.

Kiggede De somme tider på de dødes ansigter for at se, om De kendte dem?

Der var mennesker, vi kendte, men der kom hele tiden "nye" til. Der var dage, hvor der blev gasset flere tusinde mennesker, 24 timer i træk, men som regel var der mellem 2.000 og 2.500 mennesker med hver transport. Nogle gange fik ligene lov at ligge en dag eller to, og så svulmede de op. Stanken var uudholdelig – som af fisk, der havde ligget for længe i en tønde. De var filtret helt sammen. De var blevet kvalt derinde. Om så alle have var fyldt med blæk, og alle træer og skove var penne – ville det være umuligt at skrive om alle de grusomheder, vi så hvert eneste sekund, hver eneste dag.

Var det fysisk anstrengende at fjerne dem?

Ja, en død krop er som en klump bly. Den er stiv. Det var utrolig anstrengende. En dags arbejde i krematoriet føltes som et år.

Hvad gjorde De med de døde kroppe?

Jeg slæbte dem hen til ovnene, hvor andre fanger løftede dem op og

skubbede dem ind.

Hvor lagde De ligene?

På gulvet ved siden af krematorieovnene. Før de blev brændt, skulle deres hår klippes af, og briller, fingerringe, guldtenner og tandproteser skulle fjernes. Vi tog alt af værdi.

Hvad gjorde I med håret?

Vi proppede det i sække. Bagefter kom tyskerne, læssede sækkene på lastbiler og kørte dem væk.

Hvad skete der med de guldtenner, der var blevet trukket ud?

Der var to jøder, et par professionelle – de var vist fra Tjekkoslovakiet – og de omsmeltede guldet til barrer.

Hvad skete der, når der kom store transporter?

Vi smed ligene i store gruber, tæt ved siden af hinanden, og så lagde vi brænde ovenpå. På nogle af transporterne var halvdelen af menneskene døde, da de nåede frem, og resten var muselmænd. Muselmænd er mennesker, der ikke kan gå, ikke kan arbejde, ikke kan leve, men heller ikke dø. Det var for bekosteligt at bruge gas på dem, så de blev smidt levende ned i flammerne.

Hvad skete der, når I havde slæbt ligene hen til ovnene?

To mænd, der arbejdede ved ovnen, løftede ligene op til ovndøren og en tredje mand skubbede dem ind. Senere udviklede tyskerne en særlig metode: De besluttede, at der skulle brændes tre lig på én gang: En mand, en kvinde og et barn. Det gjorde brændingen mere effektiv, fordi manden var tynd, kvinden lidt tykkere og barnet meget buttet. Fangerne fik ordre til at anbringe et barn mellem manden og kvinden. Tyskerne havde en særlig betegnelse for barnet, nemlig *Zulage*.²⁰ Fra da af blev der altid brændt tre lig på én gang: en mand, en buttet kvinde og et barn. Varmen og ilden fra ét lig antændte de to andre, og ligfedtet fik ilden til at brænde jævnt.

Hvor mange timer arbejdede De om dagen?

Det kom an på transporten størrelse. Da Ungarn-transporterne kom, kunne de ikke nå at brænde alle jøderne i krematorierne. Derfor begyndte de igen at bruge de bunkere, hvor de tidligere havde brændt lig. Sammen med ligene smed de brænde ned i gruberne, så ilden kunne få bedre fat. Fedtet fra ligene dryppede ned i en rende i den anden side.

Hvordan kan De forklare det faktum, at De var i stand til at blive ved

med at udføre dette arbejde, at slæbe lig hen til ovnene dag ud og dag ind?

Rabbineren sagde til mig, at vi var nødt til at fortælle kommende generationer om det. Et menneske værner sig til den slags, som om det ikke findes. Og vi blev til robotter. Et menneske kan tilmed sætte sig oven på en bunke lig og spise uden at føle noget som helst, som om han overhovedet ikke er omgivet af døde kroppe.

Når De havde slæbt så mange lig i dagevis, følte De så ikke ligegyldighed over for det, De slæbte på?

Jo, bestemt. Man mister evnen til at føle. Ligene havde ikke længere nogen betydning for mig. Efterhånden holdt jeg op med at føle noget som helst ved synet af dem. Jeg betragtede dem ikke længere som menneskelige kroppe. Nogle gange var de smurt ind i blod og afføring. Man kunne blive så vant til den slags, at man selv i pauser, eller når man var sulten, satte sig på ligene og spiste.

Sad I og spiste ved siden af ligene?

Ja.

Rørte det Dem ikke? Ødelagde det ikke appetitten?

Man kan gøre det, hvis man er tilstrækkelig sulten og kun får fem minutters pause. Man bliver så vant til den slags arbejde, at man bliver ufølsom. Når de lod os holde en pause, fordi vi var helt udmattede, tog vi noget mad frem, satte os på ligene og spiste, som om vi befandt os i en helt anden verden. Man værner sig til alting ... Et menneske værner sig til den slags arbejde.

Selv til en virkelighed som denne?

Ja, selv det. Vi sad oven på ligene og spiste. Vi drak te. Der er lig overalt, men man drikker te og spiser alligevel.

Måtte De nogensinde slæbe lig af familiemedlemmer eller venner?

Måske. Jeg fandt engang noget af min tantes tøj i tøjmagasinet.

For et øjeblik siden sagde De: "Og vi blev til robotter." Gjaldt det for alle medlemmer af Sonderkommandoet?

Nej, nogle af dem faldt ikke ind i det mønster. Vi tænkte ikke på samme måde. Der var forskellige mennesker blandt os.

Var der nogen, der "mistede balancen" rent moralsk?

Ja. Det havde *dayanen* også været klog nok til at forudse.

De måtte "vænne Dem" til hverdagens voldelige realiteter. Var der optrin, der chokerede Dem særlig meget?

Ved gruberne stiftede jeg bekendtskab med SS-manden Moll, der havde ry for at være en af de mest brutale nazister.

Jeg husker en dreng, der flygtede fra en transport og skjulte sig i buskene. Resten af transporten var allerede nået ind i afklædningsrummet. Moll var en sadist i særklasse. Før drengen nåede at åbne munden, skød Moll ham. Ingen af dem, han trak til side, vendte tilbage.

Jeg var også vidne til et andet optrin. De hentede en tyk mand og taptede ham for blod, indtil han døde. Hvad mener De? Alt hans blod! De sagde, det skulle bruges til tyske soldater. De skar også kød af en kvinde, råt kød.

Var det til "medicinske eksperimenter"?

Nej, til kirurgi.

Kan De huske andre eksempler?

En af vores mænd hed Yechezkel Mila. Han var fra min hjemby, en af mine naboer fra Zakroczym. Moll mistrænkte ham for et eller andet og skød ham på stedet. Jeg husker det tydeligt. Han skød ham.

Moll gik altid rundt med en pistol. Han plejede at lave et lille nummer: Han var en god skarpskytte og ville bevise det over for alle. En dag gav han mig ordre til at tage en cigaret i munden. Han trådte et par skridt tilbage, skød – og cigaretten gik midtover. Det skete udenfor, på gårdspladsen.

Jeg husker også to andre historier. Hegnet rundt om krematoriets gårdsplads var skjult bag tætte buskadsler, og somme tider hang der også tæpper på det. En gang gemte en lille pige på fem-seks år sig i buskene. Moll opdagede det, trak pigen frem og skød hende. En stærk mand – blot én af de 100 eller 150, der var til stede – burde havde gjort det af med ham på stedet!

Den anden episode udspillede sig ved ligbrændingsgruberne. På et tidspunkt kom der nogle fanger fra lejren. Nogle af dem var stadig i live. Levende og døde mellem hinanden. Tyskerne havde fjernet dem fra "infirmeriet" i blok 7. De, der stadig var i live, blev kastet i flammerne. Moll gik hen til kanten af gruben med en riffel og skød dem, efter de var faldet ned i bålet.

Hvis De ikke har noget imod det, vil jeg gerne vende tilbage til en tidligere fase i hændelsesforløbet. Fortæl mig om lidelserne i gaskammerne. Hvad så De? Hvad husker De?

De gennede folk ind i gaskammeret, indtil det var fyldt. De stod tæt

sammen, klinet op ad hinanden. Når de kastede gassen ind og lagde dækslerne på, begyndte de at skribe så højt derinde, at der kunne gå ti minutter, før der blev stille. Bagefter åbnede de dørene for at lufte ud i gaskammeret. Tyskerne beordrede os til at gøre rummet rent, spule det og lufte ud, så lugten ville være væk, før der kom en ny transport.

Kiggede De nogensinde ind i ovnene, mens ligene blev brændt?

Når de åbnede ovndørene, så vi ilden og omridsene af lig, der krummede sig i varmen. Alle folks lemmer begyndte at bøje sig, som om de kom til live igen. Lemmerne bevægede sig rundt i ovnen. En død mand føler ikke noget, når han bliver begravet. I ovnen var det, som om han kunne mærke noget. Ilden og varmen ændrer et menneskes form. Det er ikke som et stykke brænde. Lemmerne og senerne bliver varmet op, og liget begynder at bevæge sig.

Jeg vil gerne gå endnu længere tilbage. De så jøderne komme ind i krematoriebygningen. Var der noget i deres adfærd, der tydede på, at de anede uråd?

Som regel opdagede de ingenting. Måske var der nogle få af dem, der så forskellige tegn på, at der var noget galt, men lige indtil sidste troede de de fleste af dem ikke, at de skulle myrdes. Tyskerne narrede dem til den bitre ende! En SS-mand, der var kendt under øgenavnet Moishe Burak,²¹ stillede sig foran dem ude på gårdspladsen, lige før de skulle ind i bygningen, og han sagde altid: "Skynd jer nu at få det overstået. Der vanker kaffe og kage, når I er færdige."

Tyskerne havde en særlig evne til at gøre tingene sådan, at alle troede på, hvad de sagde. ... De sagde f.eks.: "Nu skal I gå ind i baderummet og tage et styrtebad, og bagefter er der kaffe og kager til jer på den anden side." Eller: "Det er en god idé, hvis I skynder jer – når I har klædt jer af og været i bad, venter de på jer med kaffe og kager." De bluffedede. Gaskammerene havde afløbsriste ligesom et brusebad, og folk gik ind. Når de først var kommet ind, slap SS'erne dem ikke ud igen. Ingen af dem, der gik ind, kom ud igen. Folk stod og ventede på vandet, men der kom aldrig noget vand. Det hele var bedrag.

Folk gik helt nøgne ind i "bruserummene", og når rummet var fyldt helt op, blev dørene lukket. Så kom der en ambulance med et Røde Kors-tegn på. Den havde Zyklon-gassen med. Tyskerne åbnede bøtterne og hældte Zyklonen, den blålige Zyklon B-gas, ind.

En gang imellem fortalte vi dem det samme, som SS fortalte dem: "Om et øjeblik får I kaffe og kage." Gaskammeret lignede et baderum. Der løb rør oppe under loftet. Tyskerne blev ved med at presse flere og flere ind, indtil folk stod som sardiner i en dåse. Så lukkede de dørene. Udenfor var

der en lille åbning i ydermuren. Tyskerne tog deres gaskasker på, åbnede bøttere med gas og kastede gassen ind gennem åbningen. Når vi gjorde rent i gaskammerne, fandt vi rester af de små gas-"piller".

Kunne De se folk, efter at de var gået ind i gaskammeret?

Ja. Tyskerne skubbede og massede dem ind – indtil de stod som sardiner i en dåse. Så lukkede de døren.

Hvor mange mennesker blev gennet derind?

Det afhang af, hvor stor transporten var. Folk stod vare og ventede i gaskammeret. "Røde Kors"-bilen ankom, tyskerne steg ud, åbnede de små vinduer og smed gassen ind.

Hvad skete der i det øjeblik, det gik op for folk, at de var blevet narret?

De begyndte at skribe og hamre på døren. Lidt efter lidt blev der stille. Så snart der var blevet helt stille, lod tyskerne Sonderkommando-fangerne gå ind og gøre deres arbejde.

Hvad gjorde I, mens gassen blev kastet ind?

Vi ventede.

Talte I med hinanden?

Der var ikke noget at tale om.

Var der eksempler på, at nyankomne jøder gjorde modstand, når de gennemskuede tyskernes løgne?

Jeg kan huske et tilfælde, en transport, hvor der kom jøder med amerikanske papirer, fra Warszawa.

De var selvfølgelig blevet snydt af nazisterne. De var pæne i tøjet og blev alle sammen ført til krematoriet. En af dem var danserinde, en smuk kvinde. Hun overmandede en SS'er og dræbte ham. På en eller anden måde, jeg ved ikke hvordan, lykkedes det hende at få fat i hans pistol og skyde ham. Det gjorde et kolossalt indtryk i Auschwitz. Bagefter kvalte de hende, sammen med alle de andre.²²

Skete der nogensinde noget lignende igen?

Nej.

Hvordan vil De forklare, at det kun var et fåtal, der gjorde modstand mod tyskerne?

En nøgen person er hjælpeløs. Han mister al sin viljestyrke ... De tog hans personlighed.

Havde Sonderkommando-fangerne en regulær døgnrytme?

Vi stillede til appel tidligt om morgenen, mens det endnu var mørkt. Nogle af os bad morgenbøn.²³ Derefter fik vi lidt at spise og gik så på arbejde. Vi arbejdede på skift: et daghold og et nathold. Når vi vendte tilbage til vores blok, havde vi nogle gange ting med, men det var meget risikabelt. Mange af de andre byttede det, de havde fundet, for cigaretter. Om aftenen sad vi i blokken og fortalte hinanden, hvad vi havde oplevet i løbet af dagen, hvad vi havde gjort. Tom snak. Alle havde deres egne historier at fortælle.

Lige til det sidste boede jeg i blok 13. Jeg boede ikke i krematoriebygningen. Jeg gik derhen.

På de søndage, hvor vi ikke arbejdede, gik vi hen og hørte det et orkester,²⁴ der spillede om eftermiddagen. Der var russiske fanger, der dansede. Det foregik, samtidig med at andre arbejdede i krematorierne, brændte mennesker, lig ...

Mens jeg var i Sonderkommandoet, kom der hele tiden nye transportere. På et tidspunkt lagde de skinner i Auschwitz og forbandt Auschwitz med Birkenau, så folk kunne blive kørt direkte til krematorierne.²⁵ Transporterne kørte direkte til krematorierne. Det var en periode med spidsbelastning, lige inden de opløste lejren. Når der kom transportere med jøder, blev de modtaget af folk fra "Kanada"-kommandoet. Deres personlige ejendele og de andre ting de havde med, blev bragt til en separat lejr, hvor folk fra "Kanada" gennemsøgte det hele for guld og andre værdigenstande. Alt, hvad der kunne bruges, blev sendt til Tyskland, resten blev i lejren. Folk blev sendt til krematorierne samme dag. Efter sådan en dag var vi mørbankede. Vi anede ikke, hvad vi skulle gøre af os selv. Havde ingen appetit. Det var nogle meget hårde dage. Én dag i krematoriet følte som et år.

Troede De, at De ville overleve, at De ville overleve Auschwitz?

Et menneske klamrer sig til håbet og venter på mirakler. Jeg klarede det trods alt. Jeg stiftede en mønsterfamilie, fik to børn, min søn har en mastergrad, min datter har en ph.d., og jeg har fire børnebørn. Var det måske ikke det hele værd?

Sultede I nogensinde i Sonderkommandoet?

Der var ingen, der sultede i Sonderkommandoet. Der var masser af mad. Vi fik lov at tage, hvad vi ville have af det, folk havde med.

Jeg er dybt fascineret af spørgsmålet: "Hvad var det for mennesker, der arbejdede i Sondernkommandoet?" Hvordan ser De i dag på Deres kammerater fra Sonderkommandoet?

De var ikke normale. Et menneske, der ikke kan græde, er ikke et menneske.

De siger, at de ikke var "normale". Hvad mener De helt præcist med det?

Den måde, de talte på.

Talte de på en bestemt måde? Var det tonefaldet? Ordvalget?

De talte som ... ja, jeg kunne ikke finde ud af, hvad de sagde. Men det var groft. Som når man i vore dage taler om sex på en vulgær måde. Det var et andet liv.

Tror De, at denne brutale sprogbrug skyldtes det arbejde, de skulle udføre?

Ja. Som jeg lige sagde til Dem, bør et menneske være ... Hvis det ikke kan græde, er det ikke et menneske. Det har ingen følelser ...

De sagde, at mændene i Sonderkommandoet aldrig græd. Græd De heller ikke?

Jeg græd ikke. Jeg har ikke grædt siden da.

Heller ikke den første dag i Sonderkommandoet? Græd De ikke dengang?

Fra den allerførste dag trådte jeg ind i en anden verden. Jeg anede ikke, hvor jeg var. Jeg var ikke længere et menneske. Jeg kunne ikke sige, hvem jeg var, og hvad jeg gjorde.

Hvordan undgik De at blive påvirket af Deres kammerater? Hvordan kunne De blive ved med at være den gamle Yankl fra Zakroczym? Tror De ikke, at der alligevel er noget inden i Dem, der har forandret sig?

Jeg er ikke den samme, som jeg før Auschwitz. Jeg har mistet meget. Jeg er ikke mig selv. Jeg er ikke mig selv. De kender min søn og min datter ... De skulle lære mine børnebørn at kende, både pigen og drengen ... Han er et geni ...

Hvad kan De fortælle om drabene på Sonderkommando-fangerne?

Tyskerne udslettede også Sonderkommando-fangerne. Af og til kom tyskerne og udvalgte en hel gruppe fra Sonderkommandoet til transport, kørte dem til Auschwitz og likviderede dem. Som regel arbejdede folk i Sonderkommandoet i seks måneder, måske et år eller to, før de blev myrdet. Det afhæng af, hvornår de tilfældigvis arbejdede i kommandoet. Mens jeg var i Sonderkommandoet, var der kun en enkelt likvidering af 300

mænd, og yderligere 300 blev myrdet under opstanden. Bagefter var der vel kun ca. 100 tilbage. Derefter ville tyskerne slette alle spor efter det, der var sket i Auschwitz, selv knoglerne. Vi knuste knoglerne, pulveriserede dem næmest, og tyskerne spredte asken i floden Wisła, så der ikke var nogen spor tilbage.

Lad mig et øjeblik vende tilbage til Deres kammeraters dagligdag. Kan De huske, om der var folk i Sonderkommandoet, der handlede med de forskellige ting, de havde fundet i afklædningsrummet?

De gjorde forretninger. Drev tuskhandel med folk udenfor.

Hvem mener De?

Med tyskere og fanger uden for Sonderkommandoet. Jøderne kom med deres ejendele, og de, der arbejdede uden for lejren, solgte dem til polakker, der boede i området.

Hvad var den mest eftertragtede vare i disse tuskhandler?

Snaps.

Ville I gerne drikke jer fulde?

Nej. Hvordan skal jeg udtrykke det? Vi ville bare tømme hovedet for tanker.

Drak De Dem også fuld af og til?

Det var ikke nødvendigt. Jeg levede hele tiden i en anden verden. Jeg ville være klar i hovedet og vide, hvad de sagde udenfor. Jeg udspurgte venner, der havde kontakter udenfor: "Hvad sker der? Har vi nogen chancer?" De sagde, at de ikke kunne tage så mange med ud i skovene. De havde simpelthen ikke plads til dem.

De må hentyde til medlemmerne af lejrens modstandsbevægelse. De har allerede fortalt, at De var aktiv i modstandsbevægelsen. Kan De udbyde det lidt?

Jeg var med i modstandsbevægelsen, før de overførte os til Sonderkommandoet, men i Sonderkommandoet var jeg også altid i forbindelse med kammerater udenfor. Vi gjorde det sådan her: Når vi hentede mad i køkkenet, stak de os små sedler med information skrevet på jiddisch. Vi fik dem af ham dér Leibl, som jeg allerede har nævnt, og det var rapporter om, hvad der skete udenfor, og hvad der skete indenfor. Leibl sagde altid til mig, at jeg ville overleve, at jeg ville slippe fri en dag, sammen med alle de andre, og at tiden snart var inde, fordi fronten rykkede nærmede. Leibl var fra Radom. Han var politisk fange og havde været i Auschwitz længere

end nogen anden jødisk fange. Han havde nummer 32000. Han var en af dem, der havde været med til at bygge lejren, og han var *Stubenführer*²⁶ i blok 5. Her var Siwek blokformand eller *Blockälteste*.²⁷ Han var polak og et godt menneske. Senere blev han udpeget til *Lagerälteste*. Alt i alt var der mange jøder, der varetog ret vigtige funktioner i lejren. Alle medlemmer af *Schreibstube*,²⁸ der tog imod folk fra transporterne, var jøder. De registrerede dem og tatoverede fangenumrene på deres underarme. Der var også jødiske *Funktionshäftlinge* eller overfanger fra Frankrig og Tjekkoslaviet.

Kan De huske navnene på nogen af modstandsfolkene?

Som sagt var Pilatov vores leder. Han var en af de russiske krigsfanger. De sagde, at han var jøde. Det var han måske også. Han søgte altid kontakt med jøderne og var en af dem, der organiserede modstanden og var med til at lægge alle planerne. Vi talte selvfølgelig med ham af og til. Hvis jeg havde spørgsmål, opsøgte jeg ham, og han sagde: "Vi kan ikke tage så mange mennesker med." Vi holdt møder i blok 5. Nogle gange samledes vi i tøjmagasinet.

I den periode arbejdede jeg på natholdet. 15-20 af os samledes, afhængigt af opgaven. Nogle gange hjalp vi fanger, der planlagde at flygte, med penge og tøj. Det var folk udefra, der arbejdede i lejren, civile polakker, der bragte nyt fra verden udenfor.

Hvad var baggrunden for Sonderkommandoets opstand?

Der gik rygter om, at de ville myrde de sidste Sonderkommando-folk, så vi måtte være beredt. Vi brugte lang tid på at forberede opstanden. Det var kapoen Kamiński, der planlagde operationen. Vi fik udleveret bomber eller rettere hjemmelavede granater, som modstandsbevægelsen havde fabrikeret og skjult på loftet af Krematorium II. Der lagde vi også nogle få pistoler. De eksplosive stoffer blev smuglet ind til os af pigerne fra ammunitionsfabrikken Union. Aftenen før opstanden skulle begynde, fornemmede Moll, at der var noget galt, så han trak Kamiński udenfor og myrdede ham. Kamiński var tyskernes første offer under opstanden. Han var et stærkt, anstændigt og godt menneske. Han var en skytsengel for Sonderkommandoet ... og også for tyskerne. De rådførte sig tit med ham.

Kamiński var Sonderkommandoets stærke mand, og han havde adgang til alle de højtstående SS-folk. Vi sagde altid til hinanden, at hvis de myrdede ham, ville det betyde, at der ikke var nogen grund til at vente. I samme øjeblik Kamiński blev myrdet, var vi klar over, at de var ved at lægge an til at myrde os alle sammen.

Næste dag satte mændene fra Krematorium III ild til bygningen, der lød skud ... hele lejren gik i panik ... Da det hele var forbi, samledes de, der stadig var i live. Et par af dem overfaldt nogle SS-mænd, der arbejdede

tæt på krematorium I og II og skulle afløse nogle af deres kammerater i en af vagtkæderne²⁹, og dræbte dem. De blev brændt i en af ovnene, og det var signalet ...

Da opstanden begyndte, befandt jeg mig tæt ved Krematorium IV. Vi var i færd med at pulverisere nogle knoglerester.

Man kan sige, at opstanden begyndte spontant, fordi tyskerne kom hen til Krematorium III for at føre vores kammerater væk. Vores kammerater reagerede ved at nægte at komme ud af krematoriet. De blev derinde og satte ild til det. Taget var beklædt med træholdige tagspånér, sengene var også af træ, og der var halm i madrasserne – så det hele fængede med det samme. De sprængte ikke krematoriet i luften, de brændte det bare ned. Det var en gevaldig ildebrand. De fangede også flere tyskere. Indenfor lå der også flere døde tyskere. Ingen ved, hvem der dræbte dem.

Da opstanden begyndte, brød helvede løs i hele lejren. Tyskerne skød på os. Sirenerne hylede, og der blev dekretet *Blocksperré* – udgangsforbud. Alle, der stadig var i lejren, skulle gå tilbage til deres barakker.

Over 300 af os omkom den dag. Jeg så selv, hvordan de alle sammen fik en kugle i nakken. Jeg har svært ved at forklare, hvordan jeg overlevede. Den dag i dag ved jeg ikke, hvordan det gik til. Af dem, jeg var sammen med den dag, overlevede Shlomo Kirszenbaum, Dragon-brødrene og et par andre venner, der bor i udlandet nu.

Efter opstanden skulle vi brænde ligene af de kammerater, tyskerne havde dræbt, og pulverisere de knogler, der blev tilbage. Bagefter blev jeg overført til *Sprengkommando*,³⁰ og vi fik til opgave at udslætte krematoriet.

Først afmonterede vi ovnene. Murstenene og metaldelene blev sendt til Tyskland. Bagefter lavede vi huller i betonvæggene og brugte dynamit til at sprænge hele krematoriet i luften. En af os stod uden for bygningen og trak i snoren, så det hele eksploderede. Jeg var en af de sidste, der var med til at sprænge krematorierne i luften.

Der var fire krematorier. Vi sprængte de to største – krematorium I og II, der havde plads til mere end 2.000 mennesker. Krematorium III og IV, der var mindre og kun havde plads til 1.500, blev tilbage. Der indløb stadig mindre transporter, og dem myrdede tyskerne så i de to mindre krematorier.

Sprengkommandoet blev lagt ind under Sonderkommandoet. Tyskerne ville destruere resterne af lig og krematorier så hurtigt som muligt, så de brugte os, og derefter skulle vi afmontere krematorierne. Det var det sidste arbejde, vi udførte. Jeg følte en enorm tilfredsstillelse, da vi sprængte krematorierne i luften! En enorm tilfredsstillelse!

Nu vil jeg gerne tale med Dem om troen og religiøse anliggender, ting, som står Deres hjerte nær. Før Holocaust var De en troens mand. Efter

Holocaust afsvor De troen. Hvorfor?

Jeg føler mig så langt væk fra det i dag. Ikke fra religionen, men fra troen. Det skyldes det, jeg så dengang: Hvis denne tysker, Moll, kunne flå et spædbarn ud af favnen på en mor, gribe det i benet og knuse dets hoved mod en mur – så er troen ikke noget værd længere. At se den slags, at se et spædbarn med knust hoved ... det knækkede mig og gjorde det af med min tro.

Opstod Deres troskrise kun på grund af det, De oplevede i Auschwitz?

Efter alt det, jeg så, kunne jeg ikke tro længere. Småbørn, der blev revet væk deres mødres bryst – de havde ikke engang haft tid til at synde, så hvorfor skulle de dø? Da rabbineren sagde til mig, at et spædbarn kunne blive besmittet med synd via modermælken – allerede da var min tro rystet i sin grundlag og ikke længere sådan, som den burde være.

Har De affundet Dem med det faktum, at De ikke længere er religiøs? Savner De ikke troen?

Jeg kan ikke vende tilbage til det. Men hver sabbat deltager jeg i en bibel-gruppe, og jeg går kun i synagogen til højtiderne. I dag nyder jeg at høre rabbi Mordechai Elons prædikener.

Bad De bønner i Birkenau? Overholdt De nogle af de religiøse forskrifter?

Nej.

Bad De i stilhed? Shema Yisrael?

Nej. Jeg troede ikke på det.

Hvad husker De om døds-marchen og det, der fulgte efter?

Den 15. januar 1945 blev vi overført fra Birkenau til Auschwitz, hvor vi tilbragte en enkelt dag. Tyskerne organiserede den march, vi skulle ud på. Vi mødte et par af vore gamle venner, og jeg sagde: "Det her bliver den sidste rejse. De får mig ikke levende."

Hvordan kan det være, at tyskerne ikke nåede at myrde alle medlemmerne af Sonderkommandoet, før lejren blev rømmet?

De havde ikke tid til det. Alle fanger blev sendt på vejene. Alle blev blandet med hinanden. Det var umuligt at afgøre, hvem der havde arbejdet i Sonderkommandoet.

Forsøgte tyskerne at identificere Sonderkommando-fangerne, efter at De havde forladt Auschwitz?

På et tidspunkt undervejs spurgte tyskerne: "Hvem var med i Sonderkommandoet?" Ingen af os svarede.

Den 17. januar 1945 flygtede jeg. Det var sent på eftermiddagen. De havde ikke givet os mad med på turen, og det var hundekoldt. Jeg overvejede situationen: "Uanset hvad der sker, vil jeg ikke nå frem til det sted, vi er på vej mod" ... Jeg havde intet at tabe, så jeg stak af sammen med tre andre. Tyskerne skød efter os, men som ved et mirakul blev jeg ikke ramt. Vi vandrede gennem skoven den halve nat. Vi befandt os i Pszczyna-skoven i det område, der hed Øvre Śląsk eller Oberschlesien, som tyskerne kaldte det. Vi fandt en rønne, som skovbetjentene havde benyttet. Om natten ledte vi efter mad. Vi gik ikke ud i samlet flok, men gik i hver sin retning. I en af de landsbyer, vi kom igennem, stødte vi på en tysker, der indvillige i at huse os et par dage. Fronten var stadig tæt på, men der var ikke nogen SS-mænd i farvandet. Kun feltgendarmer.

Jeg gik rundt mellem soldaterne, og så var der pludselig en tysker, der kiggede mistroisk på mig. "Hvem er du?" spurgte han. Jeg var skaldet på det tidspunkt, fordi de havde barberet alt mit hår af, og jeg fortalte ham, at jeg var flygtet fra Den Røde Hær. Han bad om at se mine papirer, men jeg havde ikke nogen. Så spurgte han: "Hvorfor er du skaldet?" Og så var det altså, at jeg fik en lys idé. Jeg fortalte ham, at jeg havde tabt håret, fordi jeg havde haft tyfus. Det reddede mit liv.

Jeg fortsatte til Bielsk,³¹ hvor der ikke var nogen jøder tilbage. I to dage vandrede jeg rundt i skovene. På det tidspunkt var Den Røde Hær nået frem. En feltgendarm spurgte mig: "Hvad laver du?" Jeg svarede: "Jeg leder efter ... ja, jeg ved ikke, hvad jeg leder efter." "Følg med mig," sagde han. Det var lige inden mørkets frembrud. Der var ingen steder, hvor jeg kunne hvile mig eller sove, så jeg fulgte med med ham. Da vi nåede frem, sagde han, at det var Den Røde Hærs hovedkvarter. Der sad jeg den halve nat, indtil en af officererne kaldte på mig. Jeg fortalte ham min historie fra ende til anden. Så sagde jeg: "Hvor kan jeg tage hen? Jeg har ingen steder at gå hen. Jeg har ingen penge, ingen mad, ingenting."

Han trådte til side, rådførte sig med en eller anden, kaldte på feltgendarmen og sagde til ham, at han skulle føre mig hen til en familie, der så ville overtage ansvaret for mig. Og de lod mig sove i deres hjem og gav mig mad. Jeg boede hos familien en uges tid. Jeg var meget svag og havde heller ikke noget skiftetøj. De gav mig noget tøj.

Så begyndte der at komme jøder til Bielsk. I Bielsk sagde jeg til mig selv: "Jeg må hævne mig lidt på tyskerne." Altså meldte jeg mig til militsen, hvor jeg blev en måned eller to. De fleste Bielsks indbyggere var tyskere, og om natten gik vi ud og jagede dem. Jeg gjorde hvad som helst mod dem. Det skete en, to eller tre gange, indtil kommandanten kaldte mig til sig og sagde: "Vi er ikke længere i krig. Hvis du bliver ved med at te

dig, som du har gjort indtil nu, ender det galt." Truslen skræmte mig og jeg besluttede at forlade området. Jeg stak af fra militsen og tog til Cieszyn.³²

Jeg ville flygte videre derfra, men hvorhen? Til det sted, hvor alle gode jøder gerne vil hen – Eretz Israel. Men det lykkedes ikke. I mellemtiden var der kommet mange jøder til Cieszyn. Nogle af dem sagde: "Tag tilbage til Polen, til Warszawa. Der er masser af jøder i Warszawa, og dér vil du vil klare dig meget bedre."

Jeg fulgte deres råd og tog til Łódź. I Łódź meldte jeg mig til Kibbutz Nitzahon, der var knyttet til Ihud-bevægelsen, selv om jeg ikke var politisk interesseret. Nu måtte jeg vente, indtil jeg kunne emigrere til Palæstina. Jeg mødte min kone, Lova Soloveitchik, i Polen. Hun havde også været i Auschwitz. Vi var sammen i kibbutzen og blev gift. Jeg blev hvervet til et Palæstina-korps, men de kunne ikke bruge Lova, fordi hun havde mistet det ene øje under krigen. Jeg kom i træningslejr et stykke tid.

En dag sagde Lova: "Jeg er gravid, Ya'akov. Rejs du blot. Jeg bliver her." "Hvem skal så tage sig af dig?" spurgte jeg. Jeg gik hen til korpsets hovedkvarter. Korpsets leder var en udsending fra Palæstina, som jeg ikke længere kan huske, hvad hed. Han sagde: "Vi har brug for soldater nu. Det er ikke nogen krigsleg længere ... Din kone kan følge efter senere." Jeg svarede: "Hvis hun ikke kan rejse derned sammen med mig, bliver jeg her." Og så vendte jeg tilbage til kibbutzen. Jeg havde alle mulige forskellige job, mens jeg ventede på et "certifikat" [indrejsevisum] til Palæstina. Jeg fik det i 1947.

Det år besøgte min kone og jeg nogle fælles bekendte, og dér mødte jeg også nogle barndomsvenner, der arbejdede for Jewish Agency. Én af dem sagde: "Det kan ikke betale sig at rejse til Palæstina nu. Bliv her." "Hvad mener du?" svarede jeg. "Jeg bliver da *nødt* til at rejse. Nu har jeg ventet alle de år på at kunne rejse til Palæstina." De fortalte mig, at jeg ville få det lige så godt i Frankrig som i Palæstina: "Du skal arbejde i Frankrig. Du kan altid rejse senere." De fik mig overtalt, og i årene 1947-1951 arbejdede jeg for Jewish Agency i Frankrig som lejrkoordinator. Min kone arbejdede som sygeplejerske. Da jeg kom til Israel, sendte de mig til Nitzamin-børnehjemmet, hvor jeg arbejdede fra 1951 til 1959.

Jeg havde lært alt det faglige i Frankrig og blev derfor leder af Nitzanim.

I 1959 flyttede vi til Holon for børnenes skyld. De var efterhånden kommet i skolealderen. Jeg har boet i Holon lige siden.

Hvis De ikke har noget imod det, Ya'akov, så lad os tale lidt om, hvordan Deres arbejde i Sonderkommandoet påvirkede Dem i efterkrigstiden. Efter at De i 1951 var rejst til Israel, fortalte De så nogen om alt det, De havde oplevet?

Nej. Ingen har hørt min historie i fyrre år. Jeg var tavs i fyrre år. Jeg talte ikke med nogen om det.

Men folk kunne jo se fangenummeret på Deres underarm.

Ja. Alle så det.

Hvad sagde De så?

Jeg sagde bare, at jeg havde været i koncentrationslejr, ligesom så mange andre jøder.

Brugte De aldrig ordet "Sonderkommando"?

Nej, aldrig.

Fortalte De det heller ikke til Deres kone, da De stiftede familie?

Jeg sagde intet. Ingen i familien vidste noget. Jeg blev gift, og børnene blev født, men jeg sagde aldrig noget. Ingen vidste noget som helst. Jeg skammede mig jo over mig selv. Gemte det hele indeni.

Hvad fik Dem til at nære disse følelser – til at føle skam, som om De havde nogen som helst grund til det?

Jeg skammede mig dybt. Det gjorde jeg virkelig. Jeg skammede mig over mig selv, over de ting, et menneske er i stand til at gøre. Derfor vidste hverken min kone eller mine børn noget. Hvem ville tro mig? Hvorfor gjorde jeg det? Hvilke undskyldninger kunne jeg give? Og hvem ville tro på dem? Den dag i dag siger min søn: "Hvis jeg havde vidst, hvad du havde været igennem, ville jeg nok have opført mig anderledes derhjemme og sikkert også have behandlet dig anderledes."

Hvordan tacklede De erindringerne om gaskamrene i årene efter krigen?

Jeg var deprimeret. Jeg flygtede fra mig selv. Der var kun to ting i livet, der kunne hjælpe mig med at flygte fra minderne – arbejde og søvn. Jeg kunne ikke tage mig af mine børns opdragelse, det måtte min kone klare. Hun tog sig af dem. Jeg kunne ikke. Jeg ønskede kun to ting – at sove og at flygte. Jeg flygtede fra mig selv. Både dag og nat. Nætterne var lange og pinefulde. De var den rene tortur.

I en af vore samtaler har De fortalt, at De arbejdede på natholdet i bageriet, så De undgik minderne – og drømmene.

Jeg tror, jeg gjorde det for at slippe for at tænke på det. Nætterne var altid alt for lange, så jeg prøvede at arbejde om natten, og på en eller anden måde gik tiden, uden at der skete noget. Men dagene var skrækkelige. Jeg

var på flugt fra mig selv. Det blev ved i årevis. I dag kan der være nætter, hvor det hele vender tilbage. Det er ikke noget, jeg selv ønsker – det hele kommer bare op til overfladen igen. Man kan ikke glemme det. Jeg tror, at man vil huske det, så længe man lever. Lige til det sidste vil man huske det.

Og fandt De en måde at leve med det på?

Måske, men jeg har haft et meget hårdt liv. De drømmer ikke om, hvor meget jeg egentlig lider. Jeg ser alt det, der skete dengang. Der er nætter, søvnløse nætter, hvor jeg vender tilbage i tankerne. Så tager jeg nogle piller. Det er ufatteligt, at den slags ting skete. Ubegribeligt. I mine drømme ser jeg alt det, der skete, fra mange forskellige retninger og vinkler.

Jeg gentager: "Om så alle træer i verden blev til blyanter, og alle have blev til floder af blæk, kunne man ikke nedskrive eller fuldt ud dokumentere, hvad der skete under Holocaust."

Tror De i dag, at alt det, De oplevede i Auschwitz, virkelig fandt sted?

Ja. Naturligvis. Jeg så det hele, jeg så det med mine egne øjne. Det er derfor, jeg lider så meget i dag, hele tiden, og mine nætter er så tunge at komme igennem.

Græder De somme tider, når minderne vender tilbage?

Jeg kan ikke græde mere. Alle menneskelige følelser, gråden – det er forsvundet. Som jeg allerede har sagt til Dem, tror jeg ikke længere, at jeg er et menneske.

Undskyld, at jeg spørger, men vil De give mig ret i, at Deres skamfølelse måske i virkeligheden er et dække for Deres skyldfølelse?

Ja, bestemt. Måske har jeg været en synder. Men hvorfor lige mig – af alle mennesker? Var det ikke nok, at jeg var i koncentrationslejren i Auschwitz? Hvorfor skulle jeg også befinde mig på kanten af helvede eller midt i det?

Tænker De sådan i dag?

Jeg kan kun sige, at jeg takker Gud for, at jeg er sluppet levende gennem helvedes syv porte og har været i stand til at stifte en eksemplarisk familie, med succesfulde børn og dejlige børnebørn. Jeg tror, at Gud har tilgivet mig mine synder.

Noter til Kapitel 8: Ya'akov Silberberg

1. Zakroczym, en by i Warszawa-distriktet. De første jøder slog sig ned her i begyndelsen af 1400-tallet. I slutningen af 1700-tallet var der ca. 100 jødiske familier i byen. Jøderne ejede møller, klædefabrikker, bryggerier og garverier. Det var hovedsagelig dem, der forsynede byen med industriprodukter og købte bøndernes afgrøder. Det organiserede jødiske samfund blev grundlagt i 1820'erne, og en prægtig ny synagoge blev indviet i 1868.
Da 2. verdenskrig brød ud, var der omkring 1.800 jøder i Zakroczym. Da kampene begyndte, blev mange jøder dræbt eller såret, og de fleste flygtede til Warszawa, Płonsk eller andre byer. Da kampene holdt op, vendte omkring 300 jøder tilbage til Zakroczym. I slutningen af juni eller begyndelsen af juli 1941 blev de gamle og de, der ikke havde opholdstilladelse, deporteret til Pomiechówek, og i midten af november 1941 blev de resterende jøder deporteret til Nowy Dwór-ghettoen, hvor de delte skæbne med de lokale jøder. Under nazisternes besættelse blev synagogen jævnet med jorden og den jødiske kirkegård ødelagt.
2. Silberberg henviser sandsynligvis til begyndelsen af krigen.
3. Silberberg hentyder til Yitzhak Srebrenik, der var overrabiner i Zakroczym i mellemkrigstiden.
4. *Haynt (I dag)*, en af de vigtigste jødiske aviser i Polen, udgivet i Warszawa i perioden 1908-1939. Den blev grundlagt af Samuel Jacob og to zionistiske brødre, Noah og Nehemiah Finkelstein, som en efterfølger til dagbladet *Yidishes Tagblat (Det jødiske Dagblad)*, som de havde udgivet i Warszawa i årene 1906-1908. Fra og med 1921 var Abraham Goldberg redaktør, og den politiske linje blev bestemt af Itzhak Grünbaum. I 1932 overgik ejerskabet til et kooperativ, der bestod af medlemmer af redaktionen og arbejdere fra administration og trykkeri. Det sidste nummer af *Haynt* udkom den 22. september 1939.
5. *Moment*, en af de vigtigste jødiske aviser i Polen, blev grundlagt i 1910 i Warszawa. Redaktøren, Zevi Prylucki, kaprede flere journalister fra *Haynt* (Hillel Zeitlin, H. D. Nomborg og andre), hvorefter de to aviser lå i hård konkurrence med hinanden. Det sidste nummer af *Moment* udkom i september 1939, efter at tyskerne var begyndt at bombe Warszawa.
6. Sochaczew, en by i Warszawas omegn. De første jøder slog sig ned her i slutningen af 1300-tallet eller begyndelsen af 1400-tallet. Fra 1700-tallet var de fleste jøder beskæftiget med handel og kunsthåndværk. I 1860 blev der opført en ny synagoge med et tilhørende *beit midrash* (et religiøst studiecenter). I 1880'erne blev det jødiske samfund til et *hasidisk* center med Sochaczew-rabbineren Abraham Bornstein som centrum. I hans tid grundlagdes en større *beit midrash*, hvor flere hundrede troende kom for at besøge ham på sabbatten og andre helligdage.
1930'erne blev kendetegnet ved provokationer og forfølgelse iværksat af lokale antisemitter. Der var oprør, skænding af kirkegårde, boykot af jødiske forretninger, smædekampanjer, røverier, overfald og bombeattentater. Da tyskerne besatte Polen, var der 2.500 jøder i byen. Tyskerne ødelagde den jødiske kirkegård og satte ild til jødiske hjem. I januar 1940 blev der etableret et *Judenrat* og et jødisk politikorps. Den 18. januar 1941 blev omkring 900 jøder fra Sochaczew deporteret til Zyrardow. Dagen efter gav de tyske myndigheder ordre til at oprette en jødisk ghetto i byen. Da jøderne blev tvunget til at flytte til ghettoen, måtte de kun medbringe nogle ganske få ejendele. Ghettoen var omkranset af pigtråd og blev bevogtet af tyske gendarmere udenfor og af jødisk politi indenfor. På grund af pladsmangel var der fem mennesker i hvert værelse. Den mad, der blev bragt til ghettoen, var så ringe, at beboerne sultede. Med bistand fra American Joint Jewish Distribution Committee tog *Judenrat* initiativ til oprettelsen af et suppekøkken.
I februar 1941 blev de resterende jøder i Sochaczew deporteret til Warszawas ghetto, hvor de delte skæbne med alle de jøder, der i forvejen var spærret inde her. De fleste af dem døde i ghettoen eller i dødslejre under den store bølge af deportationer i sommeren 1942. Under deportationen fra Sochaczew flygtede en del jøder, især børn, og spredtes i området, men de fleste blev stukket til tyskerne af lokalbefolkningen. Kun ganske få jøder fra Sochaczew overlevede Holocaust.
7. Płonsk, en by i Warszawas omegn. De første jøder slog sig ned i Płonsk i midten af 1400-tallet. Den jødiske befolkning begyndte at vokse i 1700-tallet, og det økonomiske liv blomstrede (handel med korn, tømmer, æg, oksekød og landbrugsprodukter).

I begyndelsen af 1800-tallet fandt et enestående eksperiment sted i Płonsk, som betød, at jøder slog sig ned i de omliggende landsbyer, hvor de arbejdede i landbruget og på fabrikerne. Flere jøder fra Płonsk deltog i den polske opstand i 1863.

Til trods for den materielle fattigdom, der herskede ved 1. verdenskrigs udbrud, havde jøderne i Płonsk et rigt kulturelt liv, ligesom de var stærkt engageret i det politiske liv. Der var 4.460 jøder i byen ved slutningen af 1. verdenskrig, 4.913 i 1931. I mellemkrigstiden havde byen et vidtforgrent jødisk uddannelsessystem, og en lang række offentlige foreninger blev stiftet.

Ghettoen i Płonsk blev etableret i 1941. Omkring 7.000-8.000 blev stuvet sammen i ghettoen. I juli 1940 dannede man et *Judenrat* med Abraham Jacob Ramek som formand. I maj 1941 var opførelsen af ghettoen færdig, og den blev derefter lukket af. I foråret 1941 udbrød der tyfus i ghettoen som følge af overbefolkningen, og på lægerne Eliahu Fenigstein og Artur Baers initiativ blev der opført et jødisk hospital i ghettoen samt en klinik og et apotek.

I juli 1941 blev 1.200 af ghettoens indbyggere sendt til Pomiechówek-lejren. Den første transport, der bestod af ældre og syge, afgik fra Płonsk den 28. oktober 1942 mod Auschwitz. Efterfølgende transporter afgik med ca. to ugers mellemrum. Der var i alt fire transporter med hver ca. 200 mennesker. Den sidste transport til Auschwitz afgik den 16. december 1942 med unge mennesker, faglærte arbejdere og personer, som *Judenrat* mente var "privilegerede", heriblandt formanden for *Judenrat*, hans kone og to børn, 340 børn fra ghettoens børnehjem og deres lærer fru Grünberg. De omkom alle i Auschwitz.

8. Jøderne i Płonsk vidste, hvad der ventede dem. Nyheden om udryddelsen af jøder i lejrene havde bredt sig i sommeren 1942, da direktøren for det jødiske hospital i ghettoen, Artur Baers svigersøn dukkede op med beretninger om udryddelseslejren Treblinka, som han var flygtet fra. På grundlag af breve fra de sidste dage før deportationen – bevaret i Emanuel Ringelbaums arkiver – må vi gå ud fra, at jøderne fra Płonsk drog ud på deres sidste rejse med en følelse af hjælpeløshed, accept af deres skæbne og måske et lille håb om, at de kunne være så heldige at overleve.
9. Ya'akov Silberberg og hans familie var åbenbart med den transport, der kørte fra Płonsk tidligt om morgenen den 16. december 1942, sammen med Ramek, formanden for *Judenrat*, som Silberberg nævner i sin beretning.
10. Abraham Jacob Ramek, formand for *Judenrat*, var en ung mand fra Mława, som var skrædder af profession. Før krigen havde han giftet sig med en kvinde fra Płonsk og var flyttet til byen. I den første tid efter besættelsen arbejdede han som gadefejter. Ved et tilfælde blev han valgt til formand for *Judenrat*. Til at begynde med henvendte tyskerne sig til ham med ubetydelige krav, som f.eks. at forsyne dem med forskellige ting. Ramek forstod at stille dem tilfreds og var også god til at overbevise jøderne om, at det var umagen værd at give tyskerne, hvad de ville have, og at de skulle opfatte det som en form for bestikkelse, der ville hjælpe dem til at klare sig igennem, "indtil stormen er drevet over". Han fandt åbenbart forskellige måder at komme i kontakt med den tyske distrikstadministration på. Som formand for *Judenrat* udnyttede Ramek sine tidligere forbindelser og arbejdede hårdt på at få jøder løsladt fra fangenskab. Han købslog også med tyskerne for at skaffe mad til ghettoen. Ifølge én beretning sørgede Ramek for, at flere berygtede jøder, der var Gestapo-håndlangere i Płonsk og Warszawa, blev livideret. Ramek og hans familie var med den sidste transport fra ghettoen i Płonsk til Auschwitz, der afgik den 16. december 1942. De blev alle myrdet ved ankomsten.
11. Appel, mønstring, hvor fangerne blev talt og råbt op, var en hyppigt tilbagevendende del af rutinen for fanger i arbejds- og udryddelseslejrene. Der blev afholdt appel to gange om dagen: ved daggry, før fangerne gik på arbejde, og om aftenen, når de vendte tilbage. Nogle gange var der også en "særlig appel", f.eks. efter et flugtforsøg. Ved disse lejligheder kunne fangerne blive tvunget til at stå op i timevis.
12. *Schilfenmeier* ("siv-forvalter") – navnet giver et fingerpeg om denne delings opgaver, som var at høste og brænde vegetation (siv) fra søerne.
13. *Bekleidungskammer*, en lagerbygning, hvor tøj til fangerne blev opbevaret. Stort set alt dette tøj var blevet stjålet fra de mennesker, der var ankommet til lejren med transporterne. De fleste af de fanger, der arbejdede i *Bekleidungskammer*, såvel som de kapoer, der førte opsyn med dem, var jøder.

14. Kapo, se kapitel 2, note 20.
15. Sauna, se kapitel 3, note 16.
16. *Lagerälteste*, en langtidsfange, der havde højere rang end en *Blockälteste* eller blokformand, og som skulle opretholde ro og orden i lejren og især sørge for, at alle tyskernes ordrer blev efterkommet prompte og på rette måde. Både jøder og ikke-jøder havde denne stilling i Auschwitz- og Birkenau-lejrene.
17. *Blockspærre*. Der blev dekretet *Blockspærre* eller blokspærretid, når der foregik særlige operationer i lejren – f.eks. når fanger blev samlet, før de skulle hænges, føres til gaskamrene eller til andre lejre. I disse tilfælde blev de øvrige fanger tilbageholdt i deres blokke, indtil spærretiden blev ophævet. Til at begynde med var der rutinemæssigt spærretid, hver gang en ny transport ankom. Senere var der kun spærretid, når en speciel gruppe (f.eks. sigøjnere) skulle tilintetgøres.
18. "*Dayan*'en fra Makow" – Lejb Langfus. Se Esther Mark: "Notes on the Identity of the Anonymous Author and on his Manuscript," i Mark 1985: 166-170; mere om dette emne og andre udgivelser af SK-medlemmers "hemmelige skrifter", se kapitel 1, note 108; Cohen 1990: 195 ff.
20. *Zulage* – fangeslang for "ekstra", især ekstra mad.
21. Moishe Burak, se kapitel 3, note 53.
22. Se kapitel 3, note 51.
23. Om overholdelse af religiøse forskrifter, se kapitel 1, "Trosliv".
24. I Auschwitz og Birkenau var der flere fangeorkestre, der optrådte ved forskellige lejligheder. Orkestrene spillede som regel ved lejrens port morgen og aften, når de fanger, der var på tvangsarbejde, gik på arbejde og vendte tilbage.
25. Se kapitel 2, note 19.
26. *Stubenführer*, den fange, der havde ansvar for at gøre rent og rydde op i fangernes kvarter. Silberberg hentyder i virkeligheden til stillingen *Stubendienst*.
27. *Blockälteste*, blokformand, den fange, som tyskerne indsatte som formand for fangerne i en enkelt blok.
28. *Schreibstube*, lejrens registreringskontor, der havde ansvar for alle lejrens administrative opgaver. Oplysninger om, hvem der boede i blokkene, antallet af mennesker, der ankom med transporterne, aktuelle optællinger af fangerne osv. blev omhyggeligt nedskrevet på kartotekskort. Kun fanger (både mænd og kvinder) arbejdede i *Schreibstube*, og dens stillinger var meget eftertragtede.
29. *Postenkette*, en kæde af vagtposter i de to sikkerhedsringe, der omgav lejren – den "lille" indre ring (*kleine Postenkette*) og den "store" ydre ring (*grosse Postenkette*). Den "lille" ring i Auschwitz og Birkenau omgav selve lejren og var anlagt langs det elektriske pigtrådshegn. Den "store" ring beskyttede lejren udadtil og indhegnede et område på i alt 40 km². Den "lille" ring var kun bemanded tidligt om aftenen, når fangerne kom tilbage fra arbejde. I løbet af dagen var vagtårnene i den "store" ring bemandede.
30. *Sprengkommando*, "sprængningskommandoet", blev dannet i november-december 1944, da tiden til at evakuere lejren nærmede sig. Dens opgave var at sprænge forskellige bygninger i luften, navnlig krematorierne, som tyskerne gerne ville destruere, før de forlod lejren. Man brugte bl.a. sprængstoffer som dynamit.
31. Bielsk, by i Plock-distriktet. De første jøder slog sig ned her i begyndelsen af 1500-tallet. I efteråret 1939 omdøbte tyskerne byen til Steinhausen og indlemmede den i Ciechanów-distriktet, som de annekterede sammen med hele området, der ligeledes blev indlemmet i Det Tredje Rige. Det var dét, der senere gav Silberberg indtrykket af, at "de fleste af indbyggerne var tyskere". Mellem 1939 og 1941 var der 200 jøder i Bielsk. De fleste af dem blev deporteret til Slupia Nowa i begyndelsen af marts 1941, og de få, der var tilbage, blev deporteret i slutningen af året.
32. Cieszyn, en grænseby delt mellem Polen og Tjekkosllovakiet 35 km vest for Bielsko-Biala.